

ПРЕДМЕТИ ЗАМОВЛЯНЬ: МАГІЧНА СИМВОЛІКА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (37) 2017

УДК 811.161.2

Шуляк С. Предмети замовлянь: магічна символіка та функціонування; 11 стор.; бібліографічних джерел – 10; мова – українська.

Анотація. У статті досліджено функціонування магічних предметів у текстах українських замовлянь. Проаналізовано символіку, якою наділені предмети (артефакти). Визначено найуживаніші атрибути обряду та вивчено особливості використання предметів-оберегів у паралелістичних замовляннях, що мають структуру порівняння і спрямовані на створення особливого магічного світу. Розглянуто магічно-впливову функцію мови та її реалізацію у текстах замовлянь. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні специфіки мови українських народних замовлянь порівняно з іншими традиціями.

Ключові слова: українські замовляння, текст, лексема, магічні предмети, символ, паралелізм, магічно-впливова функція мови.

Сучасне наукове і суспільне зацікавлення магічно-впливовим вектором мови викликане активізацією архаїчних практик в епоху інформаційних технологій та глобалізації. Мова фольклору посідає особливе місце серед різновидів художньої мови, зберігаючи у текстах сліди архаїчних світоглядних ідей, культів та обрядів. Для стародавніх слов'ян-язичників магія слова була невіддільною не тільки від магії дії, але й від магії предмета. Замовляння ж розглядаються як обряд, у якому мають значення й текст, і ритуальні дії, і обставини виконання.

Магіко-міфологічне світобачення і сакральне у протиставленні до профанного досліджували Е. Кассінер, М. Еліаде, І.М. Дьяконов, М.І. Стеблін-Каменський, В.М. Топоров. У сучасній українській лінгвістиці специфіку сакральних текстів вивчають Т.П. Вільчинська, М.О. Єлісова, О.В. Климентова, О.С. Колесник, В.В. Німчук, П.В. Мацьків, І.Г. Павлова, О.М. Самусенко, А.С. Слухай, Л.В. Струганець, зокрема, сакральне в мові українського фольклору в етнолінгвістичному контексті – В.В. Жайворонок, В.І. Кононенко, О.Р. Петренко, Н.В. Слухай, О.В. Тищенко, М.В. Філіпчук та інші мовознавці.

Теоретичні узагальнення щодо мовної реалізації міфологічної символіки українських народних замовлянь здійснені М.О. Новиковою [7].

Монографія І. Гунчика «Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування» присвячена дослідженню українських магічно-сакральних текстів – народних молитов, замовлянь, примовок та інших типологічно споріднених утворень, на означення яких використано поняття «оказіонально-обрядовий фольклор»; автор окреслив стан дослідження магічно-сакрального фольклору та його місце в жанрово-родовій системі усної словесності, розглянув традиційні терміни та дефініцію, а також приділив увагу історії дослідження структурних і функціональних особливостей українського

оказіонально-обрядового фольклору в XIX–XX ст.; значне місце у книзі займає вивчення інваріантної структури магічно-сакрального тексту, де проаналізовано два типи фольклорного мовлення (апеляцію й експлікацію), з'ясовано апелятивні та експлікативні інваріантні одиниці (формули), а також дослідження чотирьох функціональних рівнів okazіонально-обрядового фольклору, які пов'язані з категоріями часу, простору, виконавця та адресата [4, с. 2].

Слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, можна лікувати, причаровувати, відвертати, насилати, накликати, наврочувати, проклинати, здійснювати бажане [6, с. 667]. Основними ознаками міфологічної свідомості є: високий ступінь злиття людини з природою, єдність суб'єкта та об'єкта; тотемізм; сильний духовний, емоційний зв'язок індивіда із суспільством, постійне апелювання до предків, істот, предметів, явищ природи як таких, що є засновниками роду або безпосередньо причетних до життя людини; конкретність, цілісність, образність мислення; інтерпретація причинно-наслідкових зв'язків у категоріях початку і кінця; емпіричний характер та синкретизм мислення; емоційна чуттєвість і афективна напруга комунікації [10, с. 6].

Анімістичний світогляд давніх народних вірувань істотно позначився на ладі нашої мови й став передосновою того, що в українській міфології постають персоніфіковані природні духи, дохристиянські божества; постають у мові формули замовляння, побажання, ворожіння, зашіптування, насилання, звернення до Бога за допомогою, а також розмаїті ритуальні дискурсивні одиниці [6, с. 667].

В.П. Петров виділяє серед текстів замовлянь паралелістичні, які побудовані на прийомі порівняння і становлять більшість замовлянь; сутність замовлянь-порівнянь полягає в зіставленні (словесному або в дії) двох явищ у впевненості, що подіб-

на зіставленість явищ за допомогою паралелістичного порівняння має потягнути за собою здійснення такої тотожності в дійсності [8, с. 123].

Дослідник символів українського фольклору М.К. Дмитренко зазначає, що у світі символів людина живе з прадавніх, доісторичних часів – із періоду пізнього палеоліту; вже тоді людина надавала певного символічного значення доквіллю: сузір'ям, рослинам, тваринам; у неоліті символізм розвинувся глибше й ширше; первісні релігії, мистецтва без символів не обходилися; вважається, що символізм набув розквіту саме з мисливських та ранньоземлеробських племен, що населяли Південно-Східну Європу (а це й територія нинішньої України) та Передню Азію в період X – IV тисячоліть до християнського літочислення [5, с. 6].

Слово «символ» у сучасної людини викликає не тільки ряд абстрактних понять чи конкретних уявлень, асоціацій, образів, а й відчуття магічного, таємничого, загадкового, а ще – відчуття безмежного в пізнанні макрокосмосу, доквілля і мікрокосмосу, внутрішнього світу [5, с. 7].

Мета нашої статті – дослідити особливості функціонування магічних предметів у текстах українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати символіку, якою наділені предмети (артефакти); визначити найуживаніші атрибути обряду та вивчити особливості використання предметів-оберегів в паралелістичних замовляннях, що мають структуру порівняння і спрямовані на створення особливого магічного світу; розглянути магічно-впливову функцію мови та її реалізацію у текстах замовлянь.

Приклади подаємо в тих формах і мікроконтекстах, у яких вони трапляються у замовляннях.

Для замовлянь любовного характеру, в яких зустрічаємо такі магічні предмети як *латиця*, *онуча*, *панчоха*, частотними є сполуки як – так, що функціонують у межах паралелістичного порівняння: *Як хто когось хоче прилюбити, то виріже латицю із сорочки, з того сорочки, кого хоче прилюбити, запалит, а при тім так говорить: – Як сеся латиця не може бути без сорочки, так би ти (Іване), не міг бути без мене. А тоді той попіл мішає в горівку або в іншу страву і дає пити тому* [1, с. 224]. Зазначимо, що необхідним елементом подібних замовлянь є вогонь, адже має «жагучу» семантику та серед інших ще й символіку пристрасті, пам'яті, духовної сили, як-от: *Береся з правої ноги онучу чи панчохи, але мусит бути з того обуве, кого хочеш прилюбити, і замашує в челюстю в печі і каже: – Як тону коравку (онучу) пече огень, так би тебе серце пекло (ім'я) за мною. Там тота онуча доти стоїт, поки та особа не прийде* [1, с. 225].

Ще одним магічним предметом, що функціонує у текстах замовлянь, є *сорочка*, «особливо чоловіча – символ кохання, вірності» [3, с. 500], тому й часто використовується у замовляннях ти-

пу: *З того, кого хочемо притягнути, а то такий, що лишив, або хто би мав прийти, то у його сорочку забивається дев'ять ігол, а потім скручуєся дуже твердо, кладе скручку сорочки і прикладає і там стоїт зо дев'ять діб. А коли ізкручує і прикладає, то говорить: «Як тій сорочці тяшко під тим тяском, так би тобі (ім'я) тяшко було без мене»* [3, с. 225].

Як бачимо з попереднього замовляння, голка теж набуває магічних властивостей у текстах. Голка – предмет-оберіг і zarazом знаряддя причини; символіка голки – у її гостроті, малій величині, здатності проникати крізь або всередину предметів, а також легко губитися; вважали, що, позичаючи комусь голку чи булавку, потрібно спочатку злегка вколоти того, кому даєш, бо інакше можна посваритися, або просунути нитку, аби не давати її голою [3, с. 108]. За аналогією використовується голка у замовлянні на кшталт: *Щоб не ходили на вулицю. Встроми голку без нитки і скажи: «Як ся голка гола, так щоб на вулиці було голо»* [1, с. 229].

Кістка – дуже поширений символ, один з найархаїчніших у світовій міфології; кістки в замовляннях регулярно входять до семантичних пар «кістки – кров», «кістки – тіло»; таким чином, кістка – необхідний, але сам по собі недостатній компонент життя, живої істоти [3, с. 228]. Так, кидали на вулицю кістку з кінської голови та промовляли: *Як ця кістка гола, щоб так на вулиці було голо* [1, с. 229].

Замовляння вважаються в народній культурі сакральними і нерідко складаються персонально для кожного об'єкту, набуваючи форми особового (індивідуального) міфу, як-от: *Легінь, як конче хоче, щоби якась там дівчина не віддалася за другого, щоби до неї сватачі не могли іти, то іде на святого вечір у млин і виструже зо три тріски із застави, де вода на лотоки не пуцаєся, заверчує такі три тріски в той дівчини одвірок, приговорюючи: «Як сеся застава не пуцає воду на лотоки, так би до тої (ім'я) не пустила сватачів, окрім мене»* [1, с. 226]. У цьому замовлянні функціонують такі магічні предмети: *три тріски*, *одвірок*. Звертаємо увагу, що поряд з магічними предметами часто помічаємо магічні числа, наприклад *три*. Число *три* ще з найдавніших часів символізує довершеність, досконалість, а в українців відіграє значну міфічну, містичну й магічну роль [6, с. 604].

Хрест – це символ вічного життя, оберіг від темних сил; хресне знамення має також охоронне значення [3, с. 568]. Так, якщо хтось закляв, то кладуть на вікно, виходять і знадвору беруть хрест. Зі свяченою водою тричі обходять хату, проказують: *– На всяке врем'я, на всякий час / Поклоняємося до землі з благим словом. / Довготерпеливий, багатомилостивий, / Праведних молящий, грішних милующий, / Всіх завеш до спасіння Христового...* [1, с. 25]. В українських замовляннях

хрест – символ християнської релігії, як-от: *На хресті лягаю, хрестом покриваю, / Хрест в головах, покрови в ногах, / Гангели по боках. / Гангеле-хранителю, храни душу, тіло / І мене грішного. / Гангеле-спасителю, спаси душу, тіло / І мене грішного* [1, с. 318]; *Йшла Божя Мати з золотим хрестом, золотим мостом. Встрічає її Господь: «Куди ти йдеш, Божя Мати?» – «Йду до раби Божої (на ім'я) на помоч, на порятунок, враз подбрати»* [1, с. 105]; *Господи, ти дав мені оружжє своє – хрест, і затрепещуть всякі болісті від сили його. Не залишай мене, Боже, ласки своєї, настав і направ мене, збав від всякого зла в ділах моїх і помислах. Амінь* [1, с. 111]. Хрест – один з найдавніших сакральних знаків; культовий предмет, знак Сонця і вогню; основним символом давніх українців був так званий орійський хрест – хрест з чотирма променями і колом посередині; він є відображенням пов'язаних із Сонцем головних географічних координат: південь, північ, схід, захід; разом вони складають певну цілісність – «всі чотири сторони» [3, с. 567-568].

У замовлянні переляку часто використовують *нитку*, зазвичай червону, наприклад: *Поміряти червоною ниткою голову, зав'язати вузлик, відміряти товщину, довжину руки, відрізати чуба, нігтів з рук, з ніг, покласти в ганчірку, перевірити свердлом дірочку біля одвірка на зріст дитини і все це скласти (вузлик) і замазати у цій дірочці* [1, с. 36]. В.М. Войтович зазначає, що нитка пов'язана здебільшого з темою життя і смерті [3, с. 334].

Тверда нерозчинна гірська порода у вигляді суцільної маси – *камінь* [6, с. 271] теж часто вживається у замовляльних текстах: *На черном морі лежить камінь, а на камені гадина. Хто тую гадину ізрушить, той мене спокусить* [1, с. 63]. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю [3, с. 219]. Каміння, скелі, гори, дерева – усі ці поняття символічно взаємопов'язані [3, с. 218]. Завдяки наявності сугестивної інтенції на різних рівнях текстової організації текст впливає на підсвідомість реципієнта, формуючи його світогляд [9, с. 51].

Ключ – предмет, наділений символікою замикання-відчинення, використовується у магії замість замка або разом з ним [3, с. 229]. У замовляннях, крім традиційної лексеми *ключ* зустрічаємо *копит-ключ*: *Єсть за морем дуб – / У вись високо, а в глїб глибоко, / Під тим корнем копит-ключ; / Той ключ усю землю одмикає. / Всі немоці одбирає* [1, с. 65]; *Одбири ти, копит-ключ, болість / У раба (або раби) Божого* [1, с. 66].

Серед предметів замовлянь виділяємо *сокиру* – знаряддя для рубання і тесання, що становить собою насаджено на дерев'яний держак залізну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом – з другого; здавна служила також холодною зброєю як бойова сокира; тому вона, гадають, оберігає й від нечистої сили [6, с. 559]; у житті наших пред-

ків *сокира* відіграла ще й роль оберега [3, с. 491]. У замовлянні, спрямованому на помсту за відібране молоко, сокира символізує зброю, як-от: *На святий вечір береса в рубатку молоко (може бути і квасне, бо квасне може ся в рубатці вдержати), а потім то рубаєся сокирою на порозі, тою сокирою, що рубають дрова. І коли ту рубатку січе, то говорить: – Не молоко я січу, ой січу тої серце, що від моєї корови відобрала молоко* [1, с. 262].

В обряді замовляння кровотечі головна «зброя» – *ніж*. *Баба бере його в руку й торкає рану, промовляючи: – Стоїть біла гора, на білій горі біла церква, в церкві білий пристіл, й білі попи, і білі дяки білі книжки читають і (Максимові) кров замовляють. Проказують 9 раз, тричі плюють, промовляючи: «Згинь, згинь, пропади, де взялося – туди йди»* [1, с. 86]. *Ніж* – символ сили, боротьби, захисту, жертвоприношення, справедливої помсти; за допомогою ножа здійснюються чарівницькі дії, ворожіння; разом з вогнем *ніж* є містичним охоронцем життя праведної людини, її заступником і другом [3, с. 335].

Магічний предмет – *чарівний прутик* є великою дорогоцінністю і передається знахарями в своєму потомстві з роду в рід. А отримують його так: коли знахарю трапляється побачити, що зміягадюка їсть жабу, то він відламає річний пагін від якого-небудь дерева і цим прутиком розганяє їх, всіляко намагаючись не зачепити ні ту, ні другу [1, с. 297].

Одним зі способів відвернути градові хмари є використання *чарівного прутика*: як тільки побачать градову хмару, що насувається, зараз же «на гряницю» (на межу місцевості) відправляється знахар, причому бере з собою *чарівний прутик* і освячений сім разів (на протязі семи років, при освячуванні паски) роговий ніж; тут він втикає ніж в землю і потім починає читати різні молитви, промовляючи їх від кінця до початку: «Амінь Духа Святого і Сина во ім'я», «Од лукавого нас ізбави, но во іскушеніє нас не введи...» («Отче наш...»), «Наших душ еси родила Спаса яко Твогого...», «Богородице Діво, радуйся...» і т. д.; по закінченні молитов знахар виймає із землі ніж, бере його разом з прутиком в праву руку, обертається в той бік, куди хоче прогнати градову хмару, махає в тому напрямку руками і промовляє таке замовляння: – *Граду лукавий, рабе лукавий! Нехай тебе хмари не носять, бо тебе люде не просять. Буйні вітри! Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть її за окіян-море, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розтав, і пропав нині, прісно і во віки віков, амінь. Амінь, амінь, амінь! Тьфу, тьфу, тьфу! Щезни, пропади од лиця Божого і од грішного!* [1, с. 297]. Таким чином, у центрі уваги виявляється мистецтво заклинателя, його вміння користуватися замовлянням, тобто прагматика замовлянь у тих випадках, коли їх використовує професійний чаклун або знахар. Заклинання широко застосовуються в народній об-

рядовій поезії відповідно до стародавніх міфологічних уявлень про вплив людини на природні явища, можливості прискорити те або інше в природі або перешкодити йому [2].

Отже, у досліджених текстах українських народних замовлянь зафіксовано такі магічні предмети: *хрест, сорочка, голка, нитка, латиця, онуча, панчоха, тріска, одвірок, камінь, копит-ключ, сокира, ніж, чарівний прутик*. Зазвичай вони функціонують у паралелістичних замовляннях, що мають структуру порівняння і спрямовані на створення власного особливого світу, який гранично

заповнений і деталізований. Поряд з вербальними компонентами замовлянь (словесними формулами), набувають ваги використовувані атрибути обряду (магічні предмети), поєднуючись у єдиному синкретичному дійстві. Замовляння належать до найбільш архаїчних фольклорних текстів, відображають той етап розвитку народної творчості, на якому магічно-впливова функція мови виразно переважала і хронологічно випереджала естетичну. Наші подальші дослідження стосуватимуться вивчення специфіки мови українських народних замовлянь порівняно з іншими традиціями.

Література

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенко, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Виноградова Л.Н. Заклинательные формулы в календарной поэзии славян и их обрядовые истоки / Л.Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор: Генезис. Архаика. Традиции. – М.: Наука, 1978. – С. 7–26.
3. Войтович В. М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
4. Гунчик І. Український магічно-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія / Ігор Гунчик. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 232 с.
5. Дмитренко М. Символи українського фольклору: монографія / Микола Дмитренко. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
7. Новикова М.О. Коментар / М.О. Новикова // Українські замовляння [упорядник М.Н. Москаленко]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199–306.
8. Петров В.П. Заговоры (Публикация А.Н.Мартыновой) / Виктор Петров // Из истории русской советской фольклористики / Отв. ред. А.А. Горелов. – Л.: Наука, 1981. – С. 77–142.
9. Слухай А.С. Етнічний міф в образних парадигмах давньоанглійських епіко-міфологічних текстів / Анастасія Сергіївна Слухай. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2012. – 254 с.
10. Хомік О. Є. Український вербальний оберег: семантика і структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Є. Хомік. – Харків, 2005. – 22 с.

Светлана Шуляк

ПРЕДМЕТЫ ЗАГОВОРОВ: МАГИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ

Аннотация. В статье исследовано функционирование магических предметов в текстах украинских заговоров. Проанализирована символика, которой наделены предметы (артефакты). Определены наиболее использованные атрибуты обряда и изучены особенности использования предметов-оберегов в параллелистических заговорах, что имеют структуру сравнения и направлены на создание особенного магического мира. Рассмотрена магическая функция речи и ее реализация в текстах заговоров. Перспективы дальнейших исследований направлены на изучение специфики речи украинских народных заговоров в сравнении с другими традициями.

Ключевые слова: украинские заговоры, текст, лексема, магические предметы, символ, параллелизм, магиико-влиятельная функция языка.

Svetlana Shuliak

SUBJECTS FOR SPELL: MAGIC SYMBOLS AND OPERATION

Summary. The article deals with the functioning of magic subjects in the texts of Ukrainian spells. We analyzed the symbols which are present on the subjects (artifacts). We managed to define the mostly used attributes of the custom and to learn the peculiarities of the use of the subjects-amulets in the parallel spells which have the structure of comparison and are directed to form a special magic world. The article researches magic and influential function of the language and its realization in the texts of spells. The perspectives of the following research are based on the learning of the peculiarity of the language of the Ukrainian folk spells in comparison with the other traditions.

Key words: Ukrainian spells, text, lexeme, magic subjects, symbol, parallelism, magic-influential function of the language.

Стаття надійшла до редакції 15. 02. 2017 р.

Шуляк Светлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.